

**ТЕОРІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ПРАВА; ПОРІВНЯЛЬНЕ
ПРАВознавство; ІСТОРІЯ ПРАВА ТА ДЕРЖАВИ**

УДК 340.15:355](477)«17»   **DOI:** <https://doi.org/10.32631/v.2024.4.01>

Борис Георгійович Головко,

*кандидат історичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра теорії та історії держави та права (професор);*

 <https://orcid.org/0000-0002-8815-5722>,
e-mail: bggolovko@ukr.net

**ОСНОВНІ РИСИ ВІЙСЬКОВОГО ПРАВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
У XVIII СТОЛІТТЯ**

Вивчено основні джерела та пам'ятки права в Україні у XVIII столітті, які регламентували проблеми військового права. Зазначено, що особливості державно-правового розвитку українських земель пов'язувалися з перебуванням територій у складі іноземних держав. Встановлено, що елементи військового права регламентувалися кодифікаційними роботами, які проводилися владою за безпосередньої участі українських юристів. Зроблено акцент на тому, що основні положення військового права, окрім того, що регулювали військові правовідносини, мали на меті зберегти українську правову традицію в цій галузі. Запропоновано врахувати окремі висновки дослідження в процесі уточнення військової доктрини України.

Ключові слова: Україна, українські землі, джерела права, пам'ятки права, кодекс, XVIII століття, військове право, військові злочини.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Повномасштабна агресія російської федерації проти України закономірно посилила інтерес до військового права взагалі та історії військового права зокрема. Українська державність пройшла складний шлях становлення, і на різних його етапах проблеми військового права вирішувалися залежно від внутрішніх і зовнішніх обставин історичного розвитку держави. В історії України для XVIII століття характерними є поступова втрата державної самостійності, приєднання її територій до інших держав, що супроводжувалося поширенням на українські землі чужої правової традиції та культури. Встановлено, що у процесі кодифікації українського права, яка проходила в цей час, зусилля українських правників були спрямовані на збереження національних рис права, які, зокрема, регламентували військові

правовідносини. Однією з проблем сучасного суспільства й організації діяльності державної влади є недостатня увага до історичного та правового досвіду наших пращурів. Саме тому актуальним у теперішніх надскладних умовах української реальності є питання звернення до правової спадщини, її вивчення, творче усвідомлення та використання для вирішення сучасних правових проблем через творчу модернізацію.

Стан дослідження проблеми

Вивченню окремих питань походження, становлення й розвитку військового права присвятили увагу вітчизняні учені. Так, дисертація В. В. Шульгіна містить історичний нарис становлення правового статусу військовослужбовців, починаючи з часів Стародавнього Риму і до перших років існування незалежної України [1]. Інша його праця присвячена аналізу історико-правових та нормотворчих особливостей проведення систематизації військового законодавства України протягом IX – початку XXI століть [2]. Дослідження П. П. Богуцького доводить, що перші ознаки об'єктивного юридичного права проявлялися в нормах внутрішньої саморегуляції козацтва, козацького війська та Запорізької Січі. Саме в цих нормах, на думку науковця, було втілено ідею загальновизнаних правил поведінки, а також створювалися органи, які стежили за дотриманням правових норм і визначали відповідальність за їх порушення [3]. Проблеми з'ясування правового статусу військовослужбовців на українських землях у складі Великого князівства Литовського присвятив свою наукову розвідку А. М. Коротя. Дуже цінним є вивчення численної кількості правових джерел, що існували до ухвалення Першого Статуту Великого князівства Литовського 1529 року [4]. Вивченню особливостей кримінально-правової відповідальності князівських дружинників часів Київської Русі присвятила своє дослідження Т. Б. Ніколаєнко. Вона проаналізувала норми «Руської Правди», які регламентували різноманітні стягнення та штрафи з великокнязівських дружинників як осередку збройних сил тогочасної держави, а також захист їхніх майнових і немайнових прав [5].

Мета і завдання дослідження

Метою статті є історико-правове дослідження норм військового права, які були закріплені в кодифікаційних актах у XVIII столітті на українських землях, що входили до складу інших держав.

На підставі сформульованої мети необхідно вирішити такі *завдання*: проаналізувати місце військово-правових норм у складі окремих кодексів, чинних на українських землях; визначити особливості норм військового права, притаманних саме українській правовій традиції; охарактеризувати рівень правової культури щодо опрацювання регламентації правовідносин у військовій справі.

Наукова новизна дослідження

Здійснено історико-правовий аналіз норм військового права, які визначали правовий статус військовослужбовця, регламентували його відповідальність за вчинення цивільно-правових, кримінальних, адміністративних правопорушень, відповідальність держави перед військовослужбовцем щодо захисту його життя, здоров'я, честі та гідності під час проходження ним військової служби у XVIII столітті. Висновки можуть стати корисними у процесі розроблення та уточнення сучасної військової доктрини України.

Виклад основного матеріалу

Перебіг історичних подій наприкінці XVII – на початку XVIII століть зумовив поступове поглинання українських земель Російською, Австрійською і Османською імперіями. Крок за кроком відбувалася інтеграція або інкорпорація територій Гетьманщини переважно до Російської імперії. Щодо сутності цієї політики, то дуже показовою є динаміка втрати повноважень гетьмана як голови Української держави. Так, Петро I скасував цю посаду після смерті Івана Скоропадського. Згодом її знову відновили в особі Данила Апостола, але потім скасували повторно. Зрештою, через 16 років після смерті Данила Апостола, Кирило Розумовський знову обійняв посаду гетьмана. Дослідники зазначають певну непослідовність у його політиці, що зрештою призвела до повного приєднання українських земель до Російської імперії [6].

У праві така інтеграція передбачала насадження норм російського права, поступове забуття та нехтування українською правовою традицією, втручання у внутрішні справи України, посилення контролю за державними інституціями, видання нормативно-правових актів для України. Із часом традиційні українські джерела права поступаються царським грамотам, уложенням, судебникам, статутам, артикулам, регламентам. Різноманітність у праві зумовила ускладнення системи права, унеможливила проведення послідовної державної політики та викликала потребу в кодифікації. Природно, що необхідність такої систематизації підтримували не лише представники російської адміністрації, а й царська старшина [7, с. 211].

Правова система, що сформувалася в Україні у XVIII столітті, включала норми звичаєвого права, «Руської Правди», статутів Великого князівства Литовського, Магдебурзького права, нормативно-правових актів гетьманів, а також відображала проникнення норм і вимог російського законодавства. Така строкатість породжувала численні непорозуміння у правозастосуванні та ускладнювала регулювання суспільно-політичних відносин в Україні часів Гетьманщини. Дослідники зазначають низку причин, що зумовили проведення кодифікації на території України. Серед них: необхідність перекладу

«правних книг» українською мовою, значна кількість і невпорядкованість джерел права, складність застосування правових норм державними органами, прагнення козацької старшини законодавчо забезпечити свої права та привілеї, а також очікування російського уряду на зближення українських і російських законодавчих норм. Зрозуміло, що найбільш зацікавленою стороною в цих процесах був царський уряд, який ініціював створення спеціальних комісій і не заперечував діяльності приватних кодифікаторів. Сигналом до початку першої кодифікації стали «Рішительні пункти гетьману Данилові Апостолу», підписані імператором Петром II 22 серпня 1728 року. Кодифікаційні роботи мали на меті унормувати стрімкий суспільно-політичний і правовий розвиток українських земель, а також подолати неузгодженість і суперечливість різних джерел права [8, с. 51].

Одним із джерел кодифікації залишалися універсали генеральної військової канцелярії, зміст яких свідчить про спробу підкреслити особливий статус військовослужбовця (козака) і закріпити за ним певні привілеї. Так, Універсал генеральної військової канцелярії від 19 серпня 1722 року забороняв полковникам, полковій старшині, сотникам, отаманам, війтам залучати козаків до робіт, що не були пов'язані з несенням військової служби. Крім того, у документі наголошувалося, що козаки мають залишатися при своїх свободах, які історично їм були надані, а головний їхній обов'язок – служба монарху, участь у військових походах, караульна служба тощо [9, с. 23]. Універсал генеральної військової канцелярії від 6 грудня 1722 року регламентував порядок збору податків, мит і категорично забороняв обкладати податками знатне військово-товариство і осіб, прирівняних до нього [10, с. 4]. Інструкція судам від 13 липня 1730 року регламентувала вимогу до судоустрою і судочинства на українських землях і встановила, що штрафи та інші компенсаційні виплати, які визначали суди щодо відповідачів, виплачувалися військовим у такому ж порядку, як і шляхтичам, тобто військовослужбовці фактично та юридично прирівнювалися до найбільш привілейованої верстви тогочасного суспільства [10, с. 15.] «Процес короткий приказний, виданий при резиденції гетьманській» 1734 року заборонив продаж, оренду, дарування, застава та інші операції із землею, яка належала військовослужбовцю, тобто особі на царській службі, навіть якби він перебував у ворожому полоні протягом більше 10 років [10, с. 38]. Таким чином, спостерігаємо посилення економічного й соціального захисту військових-землевласників.

«Екстракт малоросійських прав» 1767 року значну увагу приділив визначенню статусу ополчення. Так, ст. 7 розд. 2 цієї збірки зобов'язувала повітову шляхту брати участь у захисті держави під загрозою втрати маєтку [10, с. 266]. Місцевій адміністрації заборонялося

звільняти ополченців від військової служби без дозволу монарха. Повнолітній син (віком 18 років) міг бути мобілізованим за свого батька. За самовільне залишення військової служби шляхтичем його позбавляли станових привілеїв та нерухомості [10, с. 267]. «Екстракт малоросійських прав» встановив дуже жорсткі покарання для військово-службовців, яких було викрито у грабежах, насильстві, вбивствах під час бойових дій – зі злочинців стягувався штраф-компенсація, а їх самих карали на смерть [10, с. 268]. Якщо злочинець намагався видати себе за військового і завдавав шкоди місцевому населенню, його віддавали під суд, стягували компенсацію, а суд визначав його подальшу долю [10, с. 269]. Дуже показовою для усвідомлення ставлення кодифікаторів до військової служби, її важливості для суспільства є ст. 9 розд. 2 «Екстракту малоросійських прав», яка встановлювала обов'язок відбувати військову службу навіть білим і чорним духовенством [10, с. 266]. Стаття 21 розд. 3 цієї збірки, присвяченого формалізації шляхетських привілеїв, дозволяє простолюдинам – селянам і міщанам, якщо вони йдуть на військову службу, претендувати на отримання шляхетського стану [10, с. 270].

Найважливішим кроком на шляху розроблення військового права у XVIII столітті став кодекс «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року (далі – Кодекс). Ця збірка не набула чинності на українських землях у складі Російської імперії, але стала безцінним джерелом української правової думки в надскладних умовах існування національної культури взагалі і правової зокрема [11]. Кодекс ґрунтувався на попередніх досягненнях української правової думки і закріплював, зокрема, інші, порівняно з російськими, підходи до регламентації військово-правових правовідносин. Проблемам військового та військово-кримінального права присвячено гл. 5 Кодексу. Артикул 1 закріплює положення про обов'язкову військову службу для всіх осіб, які мали шляхетське походження, а також для іноземців, які поступили на службу. Також військовий обов'язок поширювався на міщан. Спостерігаємо застосування принципу правової наступності – спробу провести паралель з попередніми правовими збірками, наприклад Литовськими статутами, які ставили військову службу як абсолютну умову для володіння набутими землями або маєтками. Володіння землею передбачає несення військової служби. Наступність у ставленні до несення служби вбачається і в наданні можливості власникам землі виставити в разі мобілізації свого представника, ймовірно особу, найбільш здібну до несення військової служби. На міщан, які мобілізувалися для несення військової служби під час організації відсічі агресору, не поширювалося правило про можливість переходу у шляхетський стан – вони залишалися міщанами [11, с. 68].

З метою залучення українських військових на царську службу Кодекс допускав можливість для військових козаків, які за службу отримували зарплатню і були фахівцями у військовій справі, поступати на безоплатну службу. Також для військових, які проходили службу приватно, встановлювався обов'язок залишати свою попередню службу і поступати на службу монарху. За селянина, якій поступав на військову службу, його повинності мали виконувати родичі [11, с. 69]. Цікавим є таке положення: за загальним правилом обов'язковою умовою для власника маєтку ставала військова служба на користь верховного власника землі – імператора. Для того, щоб уникнути мобілізації, теоретично існувала можливість землю заставити, дати на відкуп тощо, тобто завуалювати свій безпосередній юридичний зв'язок із землею. Однак арт. 5 скасував таке положення і встановив військовий обов'язок для юридичного власника землі [11, с. 69].

Кодекс наводив причини, за наявності яких можна було не виконувати військову повинність. Серед них: важка хвороба, яка збігалася в часі з наказом про мобілізацію, пожежа у власній оселі, що призвела до її повного руйнування, пограбування, смерть домочадців, похилий вік, який не дозволяв виконувати військову службу на належному рівні [11, с. 70]. Задля того, щоб запобігти можливим зловживанням під час призову і проходження військової служби, Кодекс забороняв командирам всіх рівнів на свій розсуд звільняти військовослужбовців, зокрема від військових походів, за винятком необхідності виконувати царські доручення. За порушення цієї вимоги, у разі доведення хабару або без цього командири звільнялися зі служби.

Кодекс передбачав кримінальні покарання для осіб, які порушували норми військового права. Так, за самовільне залишення військової служби не лише під час бойових дій, а й під час походу застосовувались штрафи. Як додаткове покарання чиновні люди позбавлялися чинів, дворяни – станових привілеїв і каралися розжалуванням у рядові, до рядових застосовувалися тілесні покарання. Якщо дезертирство відбувалося під час битви, то після слідства і підтвердженої вини злочинець карався на смерть. Крім того, кодифікатори запропонували складати особливий реєстр дезертирів, вираховувати час, протягом якого військові ухилялись від служби, і потім, після їх розшуку, визначати їм тривалість служби вдвічі довшу, ніж вони перебували в розшуку [11, с. 71].

Значну увагу Кодекс приділяв процедурі мобілізації. Так, було чітко регламентовано, хто з військових і до якої частини прибуватиме – «бунчукові товариші під бунчук гетьманський, значкові – під полковий прапор, сотники із сотенною старшиною і рядовими козаками під сотенні прапори, а після отримання ордера разом виступають на

місце, що було визначене наказом» [11, с. 72]. Також Кодексом зобов'язували командирів суворо контролювати військових під час маршів, щоб не завдавали шкоди місцевим мешканцям. Якщо військові здійснювали крадіжки, грабунок, насильство щодо місцевих, побої, убивства, то слід було провести розслідування і в разі підтвердження злочинів військові злочинці засуджувалися до смертної кари. Розквартирування і закупівля продуктів, фуражу дозволялися виключно за наказом відповідного командира, а до порушників застосовувалися штрафи. Показово, що функції судді під час розгляду злочинів під час військового походу виконував командир підрозділу, до складу якого входив злочинець. Якщо злочин не був поєднаний із насильством, побоями, убивством, то правопорушник сплачував штраф у подвійному розмірі від суми завданої шкоди. Командирам підрозділів заборонялося відкладати розгляд справ і покарання злочинців, а у надзвичайних випадках дозволялося позивачам вимагати справедливості в інших судах через певний час.

З метою підтримання військової дисципліни Кодекс запроваджував сувору відповідальність за злочини військових проти своїх товаришів. До таких злочинів належали: убивство військовим військового, завдання тілесних ушкоджень, словесна образа, сварки, конфлікти з погрозами застосування зброї, дуелі тощо [11, с. 74].

Особливі вимоги висувалися до хорунжих – обирати осіб достойних, заслужених, які не мали в минулому жодних зауважень. Одним із найважливіших обов'язків хорунжих було збереження прапорів своїх підрозділів, а за їх втрату Кодекс передбачав смертну кару [11, с. 72].

Висновки

Для початку XVIII століття характерним є збільшення нормативного матеріалу, окремі елементи якого часто суперечили один одному. Таке становище викликало необхідність проведення систематизації права взагалі і кодифікації зокрема. У систематизації українського права була зацікавлена не лише царська адміністрація, а й українська старшина. Окрім прикладного значення кодифікаційних робіт, очевидно є й значна теоретична заслуга кодифікаторів, які у своїй діяльності використовували досвід, набутий попередніми поколіннями правознавців. Доведено, що проблемам військового права приділена значна частина кодифікаційних робіт. Встановлено, що в центрі уваги кодифікаторів перебували питання мобілізації українських чоловіків – військових і цивільних – у разі її проголошення. Кодекси та інші збірники українського права чітко регламентували умови дотримання правопорядку під час військових походів, поведження з місцевим населенням, розквартирування і ведення бойових дій. Дослідження показало, що норми цивільного права, які регламентували порядок умовного землеволодіння українських шляхтичів, накладали на них

безумовний обов'язок особисто брати участь у військових походах, ризикуючи втратити свої маєтки. Розглянуто особливості накладання кримінальних покарань на військовослужбовців, які прагнули ухилитися від виконання військового обов'язку або порушували вимоги норм військового права під час виконання військового обов'язку. Примітно, що санкції законів були різними – від позбавлення шляхетських привілеїв для старшини до тілесних покарань для представників непривілейованих верств населення. Доведено, що кодифікаційні роботи зосереджували увагу не на абстрактному військовослужбовці, а саме на козакові, тобто військовому українського походження. Не випадково, що таке виокремлення особливостей суспільного ладу на українських землях стало причиною того, що російська влада не надала багатьом правничим збіркам, створеним в процесі кодифікації XVIII століття, офіційного статусу.

Список бібліографічних посилань: 1. Шульгін В. В. Реалізація військового законодавства України: теоретико-правові аспекти : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2017. 256 с. 2. Шульгін В. В. Систематизація військового законодавства України: історико-правові аспекти. *Адміністративне право і процес*. 2020. № 4 (31). С. 27–45. DOI: <https://doi.org/10.17721/2227-796X.2020.4.03>. 3. Богущкий П. П. Ознаки та компоненти військового права як комплексної галузі українського права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2005. Вип. 25. С. 151–158. 4. Коротя А. М. Правовий статус військовослужбовців Великого князівства Литовського у достатутний період (до 1529 р.). *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету*. 2016. Вип. 25. С. 52–55. 5. Ніколаєнко Т. Б. Кримінальна відповідальність княжої дружини за Руською Правдою: злочини і покарання. *Університетські наукові записки*. 2015. № 1. С. 172–180. 6. Суха В. «Усе XVIII століття – містифіковане», – історик Володимир Маслійчук // Локальна історія : сайт. 29.11.2023. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/interviu/use-xviii-stolittia-mistifikovane/> (дата звернення: 18.10.2024). 7. Історія держави та права України : підручник / О. М. Бандурка, М. Ю. Бурдін, О. М. Головка та ін. ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : Майдан, 2018. 616 с. 8. Шершенькова В. А., Шевчук Я. В. Кодифікація українського права у XVIII ст. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 5. С. 51–52. URL: http://www.lsej.org.ua/8_2020/12.pdf (дата звернення: 18.10.2024). 9. Резнік О. І. Система джерел українського права XVIII ст.: аналіз криз призму кодифікації права Гетьманщини. *Наукові праці*. 2012. Вип. 171, т. 183. С. 21–25. 10. Василенко М. П. Матеріали до історії українського права. Том 1. Київ : Всеукраїн. Акад. Наук, 1929. 412 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Mykola_Vasylenko/Materialy_do_istorii_ukrainskoho_prava_Tom_1.pdf (дата звернення: 18.10.2024). 11. Права, за якими судиться малоросійський народ / відп. ред. та авт. передм. Ю. С. Шемшученко ; упорядн. та авт. нарису К. А. Вислобоков ; редкол.: О. М. Мироненко (голова),

К. А. Вислобов (відп. секретар), І. Б. Усенко та ін. ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 1997. 548 с.

Надійшла до редколегії 24.10.2024

Прийнята до опублікування 30.11.2024

Holovko B. H. The main features of military law in Ukrainian lands during the XVIII century

The study of Ukrainian military history in general and military law in particular is of paramount importance in the context of Russian aggression against Ukraine. The period of the 18th century occupies a prominent place in Ukrainian history due to the incorporation of Ukrainian lands into other states, primarily the Russian Empire. Codification by the Russian administration was understood as the absorption of Ukrainian law into Russian law and the complete obliteration of the Ukrainian legal tradition. However, Ukrainian codifiers, using the principle of legal continuity, were able to create original legal collections which had an obvious connection with previous achievements in the field of law. It has been established that the focus of regulation of military-legal relations was on the problems of mobilisation, which was applicable to all segments of Ukrainian society. It has been determined that military service has become the main condition for acquiring land ownership. The article enshrines in law the need to abolish the possibility of evading mobilisation by transferring land as a loan, pledge, inheritance, etc. The law required military service by the legal owner of the land. It has been found that the law provided for the possibility of refusing conscription in case of emergency, but even in such circumstances, the landowner had to take care and appoint another serviceman from among his relatives. Moreover, it has been proved that legal norms also regulated the prosecution of military personnel who violated law and order during redeployment, cantonment, and communication with each other and the local population. In addition, it has been shown that the most common universal type of punishment for violation of military laws was a fine, but certain features of the punishment were determined by the social status of the offender – the nobility was deprived of their social privileges as an additional punishment, and lower-ranking soldiers were subject to corporal punishment. Thus, it has been determined that military legal norms paid special attention to the regulation of personnel policy: people who were unconditionally brave, experts in military affairs, and those who enjoyed universal respect were recommended for command positions. Considering all the above circumstances can be useful in developing a new military doctrine of Ukraine and enrich it with invaluable historical experience.

Key words: Ukraine, Ukrainian lands, sources of law, monuments of law, codex, XVIII century, military law, war crimes.

